

RICHTLIJNEN VOOR HET VERWIJZEN NAAR BRONNEN IN BIBLIOGRAFIE EN NOTEN, EN AFBEELDINGEN

KUNST & CULTUUR BA MEDIA KUNST DESIGN & ARCHITECTUUR MA ARTS & CULTURE

VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

augustus 2018
11 pagina's

Wetenschap zou geen wetenschap zijn als uitspraken niet controleerbaar waren. Daarom is het van het grootste belang dat onderzoekers in hun publicaties op een heldere manier verwijzen naar de bronnen waar zij hun informatie vandaan hebben gehaald, zodat iedereen kan controleren of die bronnen op een correcte manier zijn gebruikt.¹ De manier waarop naar bronnen wordt verwezen, wisselt nog al eens per tijdschrift of uitgever, maar het uitgangspunt is dat het voor de lezer gemakkelijk moet zijn de genoemde bronnen terug te vinden.

In essentie zijn er twee manieren om naar bronnen te verwijzen: een notenapparaat en een bibliografie in combinatie met (ingekorte) noten:

(1) Bij alleen een notenapparaat verwijst je met behulp van cijfertjes in de tekst direct naar de bron van een uitspraak. Dat cijfertje in superscript aan het einde van de zin achter de punt correspondeert dan met een voet- of eindnoot waarin de bron volledig staat vermeld, inclusief het paginanummer.

(2) Een bibliografie is een alfabetisch geordende lijst van de gebruikte literatuur aan het eind van een tekst. Omdat deze geen paginanummers van, bijvoorbeeld, in de tekst gebruikte citaten kan omvatten, wordt er een notenapparaat aan toegevoegd dat correspondeert met de bibliografie. In de noten wordt dan volstaan auteursnaam, jaartal en de pagina (of pagina's) waarnaar wordt verwezen. De volledige titelgegevens kunnen dan in de bibliografie worden opgezocht.

Bij alle werkstukken die bij Kunst & Cultuur en MKDA worden geschreven, ook de scripties, wordt deze laatste combinatie van een bibliografie en verkort notenapparaat verlangd. Hieronder volgen de conventies voor het opstellen daarvan.

N.b. *Endnote* is een nuttig databaseprogramma om bibliografische informatie in te verzamelen. Het converteren van deze gegevens tot een correcte bibliografie in WORD vereist echter vaak meer ingrepen dan je denkt, omdat bijvoorbeeld gegevens als 'tent.cat.' voor een tentoonstellingscatalogus en dergelijke niet standaard ingevoerd kunnen worden.

¹ **Ongepubliceerde bronnen** zoals interviews die je zelf hebt gehouden, correspondentie en archivalia, horen strikt genomen niet in een bibliografie thuis, en kun je dus beter in een aparte lijst of direct in de noten opnemen.

BIBLIOGRAFIE

Bibliografieën worden alfabetisch geordend op de achternaam van de auteur, zonder dat daarbij onderscheid wordt gemaakt tussen boeken, artikelen of andere soorten publicaties (al is het soms handig voor internetbronnen een aparte lijst te maken). Daarbij is het een goede gewoonte om zoveel mogelijk gebruik te maken van de eerste druk in de oorspronkelijke taal en van de gegevens zoals die op de titelpagina (en dus niet het omslag) van een publicatie vermeld staan.² Bij meerdere publicaties van één auteur worden deze chronologisch geordend, en meerdere publicaties van één auteur uit eenzelfde jaar worden aangegeven met een a, b, c, enz. direct achter het jaartal, die dus ook in de noten terugkeren.

Om het zoekgemak te bevorderen is het raadzaam een goede opmaak te kiezen, bijvoorbeeld door de eerste regel links uit te lijnen en het vervolg te laten inspringen. De verwijzing naar een bron wordt afgesloten met een punt.

Omdat het voor de lezer nuttig is te weten om wat voor type publicatie het gaat, worden deze typen op verschillende manieren genoteerd:

BOEKEN

Het meest voorkomende type publicatie is het boek met één auteur, bijvoorbeeld:

Hollis, Richard, *Graphic Design: A Concise History*, Londen (Thames & Hudson) 1994.
Montias, John Michael, *Vermeer and His Milieu: A Web of Social History*, Princeton (Princeton University Press) 1989.³

Uit deze titelbeschrijvingen komen de volgende gegevens naar voren:

1. achter- en voornaam (of initialen) van de auteur, zonder titulatuur⁴,
2. titel en ondertitel van het boek in cursief (volgens de hoofdletterconventies van de taal waarin het boek is geschreven)⁵,
3. stad (of steden) waar het boek is uitgegeven (in de taal van je werkstuk)⁶,
4. de naam van de uitgever tussen haakjes (zonder toevoegingen als BV of Ltd),
5. het jaar van uitgave (dat vaak niet op de titelpagina, maar wel elders staat)⁷.

² Soms wordt een bibliografie opgedeeld in primaire en secundaire bronnen. Hoewel met deze termen nog al eens wat anders wordt bedoeld, staat 'primair' voor artistieke en/of literaire bronnen en archiefmateriaal (zoals romans, films, websites, brieven en zo meer), die in de regel het onderwerp van onderzoek vormen, en 'secundair' voor de (wetenschappelijke) publicaties daarover.

³ Het is ook mogelijk het jaartal tussen haakjes direct achter de auteursnaam te zetten, bijvoorbeeld: Hollis, Richard (1994), *Graphic Design: A Concise History*, Londen (Thames and Hudson).

⁴ Bij **meerdere auteurs** houd je de volgorde aan zoals die op de titelpagina van het boek staat, hoef je na de eerste auteur voor- en achternaam van de andere auteurs niet meer om te keren, en kun je bij meer dan drie auteurs volstaan met de eerste auteur en 'et al.' noteren (= et alii, Latijn voor 'en anderen'). Wanneer de auteur niet te achterhalen valt, wordt hij of zij Anoniem, of Anon.

Tussenvoegsels als 'van', 'de' en 'ten' volgen in de bibliografie achter de voornaam, bijvoorbeeld: Deyssel, Lodewijk van, maar in de noten schrijf je dan toch Van Deyssel: de lezer zal begrijpen dat hij in zo'n geval in de bibliografie niet bij de 'V' maar bij de 'D' moet kijken.

⁵ **Hoofdletterconventies**: In het Nederlands krijgen alleen het eerste woord en eigennamen een hoofdletter, in het Engels het eerste en alle andere woorden behalve lidwoorden en voorzetsels, in het Duits het eerste en alle andere woorden die normaliter in het Duits ook met een hoofdletter worden geschreven, en in het Frans alleen het eerste woord of, als dat een lidwoord of voorzetsel is, de eerste twee woorden. Voor ondertitels gelden dezelfde regels.

Als een publicatie uit twee of **meer delen** bestaat, geef je dit aan achter de titel met, bijvoorbeeld: (2 dln) of (3 vols).

⁶ Dus 'Londen' als je je werkstuk in het Nederlands schrijft, 'London' als je in het Engels schrijft. Bij meerdere plaatsen van uitgave noteer je slechts de eerste twee gescheiden door een schuine streep (/), eventueel gevolgd door enz. of etc.

⁷ Wanneer plaats en jaar van uitgave **niet te achterhalen** zijn (maar raadpleeg ook bijvoorbeeld de bibliotheekcatalogus), noteer je 'z.p.' en/of 'z.j.' (zonder plaats, resp. zonder jaar), zo mogelijk

Wanneer je een herdruk, herziene editie of vertaling gebruikt, kan je dat duidelijk maken door direct achter de titel tussen vierkante haakjes het oorspronkelijke jaar van uitgave te geven, en/of achteraan de nadere gegevens van de gebruikte editie te vermelden.⁸ Bijvoorbeeld:

Hollis, Richard, *Graphic Design: A Concise History* [1994], Londen (Thames & Hudson) 2006 (3^{de} herziene editie).

Goldwater, Robert, *Primitivism in Modern Art*, Cambridge Mass. (Belknap Press) 1986 (7^{de}, herziene editie van *Primitivism in Modern Painting*, 1938).

Kandinsky, Wassily, *Concerning the Spiritual in Art*, New York (Dover) 1977 (herdruk van de vert. van M. Sadler uit 1914, van *Über das Geistige in der Kunst*, 1911).

BUNDELS (zie ook ARTIKELEN IN BUNDELS)

Omdat bij bundels sprake is van meerdere auteurs, voer je hier de redacteur op als 'maker' van de publicatie, met toevoeging van (red.), bijv.:

Honegger, Thomas (red.), *Reconsidering Tolkien*, Zollikofen (Walking Tree Publishers) 2005.

Bell, David en Barbara M. Kennedy (red.), *The Cybercultures Reader*, Londen / New York (Routledge) 2000.

CATALOGI

Een catalogus is vaak een bundel, maar om zijn bijzondere aard duidelijk te maken wordt na de titel vermeld dat het gaat om, bijvoorbeeld, een museum-, of tentoonstellingscatalogus met de afkortingen 'mus.cat.' of 'tent.cat.'. Omdat het ook van belang is te weten om welk museum het gaat, wordt daar ook de naam en plaats van vermeld, gevolgd door de gebruikelijke gegevens over de uitgever (als de instelling niet zelf als uitgever functioneerde), bijvoorbeeld:

Schatborn, Peter, *Figuurstudies: Nederlandse tekeningen uit de 17^{de} eeuw*, tent.cat. Amsterdam (Rijksprentenkabinet)/ 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1981.

Alley, Ronald, *Catalogue of The Tate Gallery's Collection of Modern Art, Other Than Works by British Artists*, mus.cat. Londen (The Tate Gallery) 1981.

ARTIKELEN IN TIJDSCHRIFTEN

Bij artikelen uit tijdschriften plaats je de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens en schrijf je de titel van het tijdschrift (als het gepubliceerde 'object') cursief. Daarna volgt het nummer van de jaargang (in Arabische cijfers), het jaartal tussen haakjes, het afleveringsnummer binnen dat jaar, en de begin- en eindpagina's aangegeven met 'pp.'⁹ Bijvoorbeeld:

Mostow, J.S., 'E no Gotoshi: The Picture Simile and the Feminine Re-guard in Japanese Illustrated Romances', *Word & Image* 11 (1995) 2, pp. 37-55.

Turner, Paul V., 'Frank Lloyd Wright and the Young Le Corbusier', *Journal of the Society of Architectural Historians* 42 (1983) 4, pp. 350-59.¹⁰

aangevuld met een indicatie als '(ca. 1880)'. In oudere publicaties tref je vaak s.l. (= sine locus, zonder plaats) en s.a. (= sine anno, zonder jaar) aan.

⁸ Vierkante haken wijzen altijd op een eigen ingreep. Om naar deze titel in een noot te verwijzen gebruik je vanzelfsprekend het jaar van de editie die je ook echt hebt gebruikt, want alleen dan kloppen de paginanummers.

⁹ Bij sommige tijdschriften en kranten is informatie over de jaargang alleen in het colofon te vinden. Sommige tijdschriften werken alleen met **afleveringsnummers**: om verwarring tussen jaargang en afleveringsnummers te voorkomen, voeg je dan 'nr.' toe, bijv.: *Kunstlicht* nr. 8 (1980), pp. 3-7.

¹⁰ Wanneer een publicatie geen **paginanummers** heeft, wordt dat aangegeven met 'z.p.' (= zonder pagina) of 'ongepag.' Honderdtallen hoeven niet herhaald, bijvoorbeeld: pp. 110-11, 236-49, enz.

ARTIKELEN IN BUNDELS

Een verwijzing naar een artikel in een bundel levert een mengvorm van typen op: Het artikel staat weer tussen enkele aanhalingstekens, dan volgt het woordje 'in:', en dan de gegevens die gebruikelijk zijn voor een bundel, aangevuld met de begin- en eindpagina's van het artikel, bijvoorbeeld:

- Tucev, Natasa, 'The Knife, The Sting and the Tooth: Manifestations of Shadow in *The Lord of the Rings*', in: Th. Honegger (red.), *Reconsidering Tolkien*, Zollikofen (Walking Tree Publishers) 2005, pp. 87-105.
- Kaprow, Allan, 'The Legacy of Jackson Pollock' [1958], in: P. Karmel (red.), *Jackson Pollock: Interviews, Articles, and Reviews*, New York (The Museum of Modern Art / Harry N. Abrams) 1998, pp. 84-89.

Veel bundels bevatten teksten die eerder gepubliceerd zijn. In dat geval kan je direct achter de titel tussen vierkante haakjes het jaar van de oorspronkelijke uitgave vermelden, bijvoorbeeld:

- Malewicz, Kasimir, 'The Question of Imitative Art' [1920], in: Ch. Harrison en Paul Wood (red.), *Art in Theory: An Anthology of Changing Ideas*, Oxford/Cambridge Mass. (Blackwell) 1992, pp. 292-97.

Bundels kunnen ook bloemlezingen uit het oeuvre van één auteur zijn. In dat geval is het niet nodig diens naam te herhalen, bijvoorbeeld:

- Gombrich, E.H., 'Moment and Movement in Art' [1964], in: *The Image and the Eye: Further Studies in the Psychology of Pictorial Representation*, Oxford (Phaidon) 1982, pp. 40-62.

ARTIKELEN IN CATALOGI

Verwijzingen naar een artikel in een catalogus leveren opnieuw een mengvorm van voorgaande typen op.¹¹

- Bergsma, Rieta, 'Mens en natuur: De natuur van de mens', in: R. Bionda en C. Blotkamp (red.), tent.cat. *De schilders van Tachtig: Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Amsterdam (Van Gogh Museum)/ Zwolle (Waanders) 1991, pp. 33-52.
- Birtwistle, Graham, 'Primitivisme van links: Hellhesten, Cobra en daarna', in: tent.cat. *Cobra 40 jaar later*, Amsterdam (De Nieuwe Kerk)/'s-Gravenhage (Sdu Uitgeverij) 1988, pp. 37-44.

ARTIKELEN IN KRANTEN

Bij krantenartikelen is het van belang de precieze datum te vermelden (en de maand uit te schrijven om verwarring met andere conventies te voorkomen). In principe kan je ook het jaargangs-, afleverings- en paginanummer vermelden, maar dat is niet altijd nodig of gebruikelijk. Bijvoorbeeld:

- Barnard, B., 'Slobbermenten, nee! Dat is niet gezeverd: Het Vlaanderen van Suske en Wiske', *NRC Handelsblad*, 3 juni 1994, p. 2.
- Anon., 'Bericht voor Fabriek-ondernemers', *Bataafsche Staatscourant*, 8 november 1805, nr. 37, z.p.¹²

¹¹ Bij **entries** in catalogi is niet altijd direct duidelijk wie de auteur is, maar enig speurwerk in colofon, voorwoord, inleiding of verantwoording kan hier vaak duidelijkheid in brengen.

¹² Van onze **verslaggever** en soortgelijke aanduidingen worden 'Anon.' in de bibliografie. Een anoniem **redactioneel** wordt echter 'Redactie'.

BIJZONDERE UITGAVEN IN DRUK

Van tal van vooral oude en invloedrijke boeken zijn zoveel herdrukken, vertalingen en gewijzigde edities in omloop, dat het belangrijk is aan te geven welke editie je precies hebt gebruikt, bijvoorbeeld:

- De Bijbel: De nieuwe Bijbelvertaling*, 's-Hertogenbosch / Leuven 2005 (vert. J.Ch. Bastiaens et al.).
Plato, *Timaeus and Critias*, Londen (Penguin) 1986 (vert. Desmond Lee).
Ovidius' Metamorphosen, Amsterdam 1993 (4^{de} druk 1997) (vert. M. d'Hane-Scheltema).
Alberti, Leon Battista, *On the Art of Building in Ten Books* [1485], Cambridge Mass. (MIT Press) 1989 (vert. J. Rykwert et al.).
Mander, Karel van, *Het schilder-boeck [...] [1604]*, Utrecht (Davaco) 1969 (herdruk).¹³

BRONNEN OP INTERNET

Steeds meer publicaties zijn (1) **óók op internet** te vinden. Wanneer je naar een gedigitaliseerde publicatie verwijst (waarvan de originele versie dus nog op papier is gedrukt), gebruik je boven beschreven regels, gevolgd door het adres op internet (de url, in ieder geval de homepage) tussen < > en de datum waarop je die site hebt geraadpleegd tussen vierkante haken.¹⁴ Bijvoorbeeld:

- Marschall, P. David, 'Introduction to M/C', *M/C: A Journal of Media and Culture* 1 (1998) 1, <<http://www.uq.edu.au/mc/9807/intro.php>> [19 juli 2010].
Juul, Jesper, 'Introduction to Game Time / Time to Play', in: Noah Wardrip-Fruin en Pat Harrigan (red.), *First Person*, Cambridge Mass. (MIT Press) 2004, pp. 131-42, <<http://www.jesperjuul.net/text/timetoplay>> [6 juli 2005].
Lash, Willem F., 'Iconography and iconology', *OXFORD ART ONLINE*, <<http://www.oxfordartonline.com>> [10 februari 2014].

Steeds meer publicaties zijn (2) **alléén via internet** toegankelijk. Meestal volstaan de naam van de auteur, de 'titel' en/of de naam van de website in cursief klein kapitaal (ook in je lopende tekst, om verwarring met andersoortige bronnen als boeken te voorkomen), het webadres en de datum van raadplegen. Bijvoorbeeld:

- Jerome J. McGann (red.), *THE COMPLETE WRITINGS AND PICTURES OF DANTE GABRIEL ROSSETTI: A HYPERMEDIA ARCHIVE*, Institute for Advanced Technology in the Humanities, University of Virginia, <<http://www.rossettiarchive.org>> [10 juni 2014].
MOBYGAMES, 'The Hitchhiker's Guide to the Galaxy', <<http://www.mobygames.com/game/dos/hitchhikers-guide-to-the-galaxy>> [10 juni 2014].
LORD OF THE RINGS OFFICIAL MOVIE WEBSITE, New Line Productions inc., 2003. <<http://www.lordoftherings.net>> [18 november 2004].

AUDIOBRONNEN

Geluidsopnamen zoals hoorspelen of radioregistraties en -interviews worden ook anders genoteerd dan tekstuele bronnen. Begin met de titel in onderstreept cursief (en doe dit ook in je lopende tekst). Daarna volgen de soort bron en het jaartal, en dan de 'maker', dat wil zeggen de naam van de regisseur, producent, interviewer of geïnterviewde. Zo mogelijk ook de datum van de uitzending en het uitzendende station, anders de audiodrager en gebruikte versie, bijvoorbeeld:

¹³ [...] geeft aan dat de titel door jou is ingekort (omdat hij te lang was om helemaal te noteren).

¹⁴ Het verdient de voorkeur gebruik te maken van elektronische versies in **pdf**, omdat bij andere vormen van digitalisering de opmaak veranderd kan zijn, bij het scannen 'schrijffouten' zijn opgetreden, afbeeldingen kunnen mankeren en/of paginanummers verloren zijn gegaan.

The Lord of the Rings, hoorspel 1981, B. Sibley en M. Bakewell (schrijvers), uitgezonden door BBC radio 4 (14 audio disc collection edition).
Vivienne Westwood on The Interview, interview 2008, Carrie Cracie (interviewer), uitgezonden door BBC World Service, 4 januari 2008.

AUDIOVISUELE BRONNEN

Bewegende beelden zoals films, documentaires, TV-uitzendingen, DVD's en YOUTUBE filmpjes worden anders genoteerd dan andere bronnen. Het zou fraai zijn ook hier met de 'maker' te beginnen, maar vaak is niet echt duidelijk wie dat dan is. Bij speelfilms kunnen zowel scriptschrijver, regisseur als producent aanspraak op het auteurschap maken. Daarom wordt met de titel begonnen, genoteerd in klein kapitaal om verwarring met boeken en andere gelijk getitelde media te voorkomen (ook in je lopende tekst, om dezelfde redenen). Daarna volgt als 'maker' in de regel de naam van de regisseur, met de toevoeging '(regie)', of anders die van de producent, '(productie)'. Wanneer je een film o.i.d. op televisie hebt bekeken, vermeld je ook de zender en datum van uitzending. Wanneer je een film o.i.d. op video of dvd hebt bekeken, vermeld je ook de uitgever, drager en evt. gebruikte versie, en wanneer je een film o.i.d. op internet hebt bekeken, vermeld je de url en de datum waarop je hebt gekeken. Bijvoorbeeld:

GAINSBURG (VIE HÉROÏQUE), Joan Sfar (regie), 2010.
MERLIN THE LEGEND, Dylan Richards (regie), 2008, uitgezonden door BBC Four, 20 september 2008.
TRON, 20th Anniversary Collector's Edition, Steven Lisberger (regie), 1982, Walt Disney Pictures (2 disc collector's edition DVD).
HOW MUCH AGENCY DO GAMES NEED?, Extra Credit (productie), 25 september 2013, seizoen 7, aflevering 3, <<http://www.youtube.com/watch?v=JyGdTgQ4ICQ>> [december 2013].

GAMES EN CD-ROMS

Deze bronnen en dragers worden beschreven als audiovisueel materiaal, zij het dat er andere gegevens in moeten worden verwerkt. Net als bij websites worden titels hier genoteerd in cursief klein kapitaal om verwarring met boeken en films te voorkomen (ook in je lopende tekst). Bij games volgen na de titel het jaar van de eerste uitgave en het platform of besturingssysteem, bijvoorbeeld:

THE LORD OF THE RINGS: THE FELLOWSHIP OF THE RING PC GAME, 2002, Black Label Games (productie), Windows98 of hoger, Vivendi International Games.
METAL GEAR SOLID: THE TWIN SNAKES, 2004, Hideo Kojima (schrijver, regie, productie), Nintendo Gamecube, Konami Europe.
A PASSION FOR ART, z.j., CD-Rom, Windows 3.1, Corbis.
ASSASSIN'S CREED II, 2009, Ubisoft Montreal (productie), PSversie, Ubisoft Entertainment SA.

Dus titels van:

Boeken, bundels, tijdschriften, kranten, enz.:	<i>cursief</i>
Artikelen, essays daarin:	'tussen enkele aanhalingstekens'
Films, video's, TV, enz.:	KLEIN KAPITAAL
Radio, hoorspel, enz.:	<i><u>cursief onderstreept</u></i>
Websites, CD-roms, games, enz.:	KLEIN KAPITAAL CURSIEF

NOTEN

In essentie zijn er twee soorten notenapparaten in gebruik:

(1) Bij een 'volledig' notenapparaat correspondeert een cijfer in superscript aan het eind van een zin (achter de punt) met een voet- of eindnoot die bijna net zo wordt opgezet als een bibliografische verwijzing. Het verschil is dat noten niet alfabetisch zijn geordend en dat je voor- en achternaam dus niet hoeft om te keren. Om alle gegevens niet telkens te herhalen, wordt in dit systeem veel gebruik gemaakt van verwijzingen naar eerdere noten met behulp van 'Idem' (zelfde schrijver), 'Ibidem' (zelfde publicatie en pagina), 'Ibid.' (zelfde publicatie, ander paginanummer), en 'op.cit. (noot 7)' ('opere citato': het in noot 7 genoemde werk).

(2) Het 'verkorte' notenapparaat in combinatie met een bibliografie werkt net zo, met dit verschil dat de noot wordt verkort tot de achternaam van de auteur en het jaartal, aangevuld met het specifieke paginanummer.¹⁵ Daarmee kan de bron direct worden opgezocht in de alfabetisch geordende bibliografie. Bij veel andere wetenschappelijke disciplines staan zulke verkorte noten tussen haakjes in de lopende tekst, maar dat komt de leesbaarheid niet altijd ten goede. Daarom ziet **Kunst & Cultuur/MKDA** liever voetnoten (onderaan de pagina). Het gebruik van eindnoten (achteraan de tekst) wordt afgeraden, omdat dit de lezer vaak tot veel zoeken en bladeren dwingt. De verwijzing naar een noot wordt genoteerd door middel van een cijfer in superscript aan het einde van de zin, na de punt (gebruik de functie 'Invoegen: voetnoot' in Word). Wordt in een noot verwezen naar meerdere bronnen, dan worden deze gescheiden door een puntkomma. Bijvoorbeeld:

¹ Hollis 1994, p. 17.

² Hollis 1994, pp. 17-18, 24-26, 28 en 31-33.

³ Hollis 1994, p. 17; Gombrich 1968, pp. 112-38.

Wanneer er maar één publicatie van Hollis wordt gebruikt, is het jaartal in principe niet nodig, maar het is een goed gebruik om deze toch ook in de noten op te nemen. Bij meerdere publicaties van één auteur is door middel van het jaartal te achterhalen om welke publicatie het gaat; bij meerdere publicaties van één auteur uit hetzelfde jaar geef je dat aan met a, b, c, enz., corresponderend met de bibliografie (zie ook boven, noot 3).

⁴ Hollis 1994a, p. 17.

Bij publicaties van meerdere auteurs noem je alle namen tot een maximum van drie. Bij vier of meer auteurs mag je volstaan met de eerste auteur en 'et al.' (voor 'en anderen'), bijvoorbeeld:

⁵ Bell en Kennedy 2000, p. 333.

⁶ Johnson et al. 1966, pp. 99-112.

¹⁵ In het geval van tentoonstellings- en museumcatalogi kan ook worden verwezen naar het catalogus- of inventarisnummer, bijvoorbeeld: Schatborn 1981, cat.nr. 70; Anon. 2003, inv.nr. NG 6347. Bij veilingcatalogi gaat het vaak om lotnummers, bijvoorbeeld: vlg.cat. *Nederlandse impressionisten*, Amsterdam (Sotheby's) 2004, lot nr. 61. Overigens mogen noten ook worden gebruikt voor **andere informatie dan literatuurverwijzingen**, zoals nadere uiteenzettingen of commentaren die binnen de lopende tekst teveel zou afleiden.

ARTIKELEN UIT BUNDELS

Bij het verwijzen naar artikelen in bundels zijn er twee mogelijkheden. Als je in je bibliografie alleen de bundel noteert, moet je in de noot nog de gegevens van het artikel opnemen. In een noot staat dan bijvoorbeeld:

⁷ Rieta Bergsma, 'Mens en natuur: De natuur van de mens', in: Bionda en Blotkamp 1991, p. 34.

waarna je in de bibliografie, bij Bionda en Blotkamp, de bundel vindt:

Bionda, Richard en Carel Blotkamp (red.), tent.cat. *De schilders van Tachtig: Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Amsterdam (Van Gogh Museum)/ Zwolle (Waanders) 1991.

Maar handiger is het zo'n artikel direct in de bibliografie op te nemen, zodat je in de noot kunt volstaan met auteur, jaartal en pagina. In de bibliografie staat dan:

Bergsma, Rieta, 'Mens en natuur: De natuur van de mens', in: R. Bionda en C. Blotkamp (red.), tent.cat. *De schilders van Tachtig: Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Amsterdam (Van Gogh Museum)/ Zwolle (Waanders) 1991, pp. 33-52.

en in de noot:

⁷ Bergsma 1991, p. 34.

PRIMAIRE BRONNEN UIT SECUNDAIRE LITERATUUR ('DUBBELNOOT')

Het kan voorkomen dat je een primaire bron wilt gebruiken die je in secundaire literatuur hebt gevonden. In zo'n geval is het raadzaam een soort van 'dubbele noot' te maken, waarbij je eerst zoveel mogelijk gegevens noteert over de oorspronkelijke bron (te vinden in de noten/bibliografie van het gebruikte boek, of elders), dan een formule gebruikt als 'geciteerd in' of 'zoals aangehaald door', en besluit met de verwijzing naar door de jou gebruikte bron. Bijvoorbeeld:

⁸ Piet Mondriaan, brief aan Theo van Doesburg (Parijs, 17 november 1928), geciteerd in Blotkamp 1998, p. 33.

⁹ Pablo Picasso, interview met Hollis (Parijs, 10 maart 1960), zoals aangehaald door Hollis 1994, p. 18.

ONGEPUBLICEEERDE BRONNEN: INTERVIEWS, CORRESPONDENTIE

Ongepubliceerde bronnen zoals interviews, correspondentie en archiefstukken, kunnen als volgt worden genoteerd:

¹⁰ Pietje Puk, brief aan de auteur, Hilversum, 18 maart 1997.

¹¹ Pietje Puk, e-mail aan de auteur, 3 april 2004.

¹² J. Jansen, interview met de auteur, Amsterdam, 27 april 2008.

¹³ J. Jansen, brief aan P. Pietersen (Amsterdam, 7 mei 1995), Oud Archief Vrije Universiteit (O.A.V.U.), *Dir not* VI/11 (15 februari 1930).

¹⁴ Anon., uitnodiging voor de opening van de expositie *Amsterdam leeft!*, Amsterdam (Galerie Mokums genot) 7 maart 1948, Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie (RKD), Den Haag, archief Jansen, nr. VII, 1045.

BIJZONDERE GEVALLEN

Oude publicaties zijn nog wel eens in folioformaat gedrukt, waarbij slechts het blad is genummerd. In dat geval voeg je aan het bladnummer de afkortingen 'r' of 'v' toe, voor 'recto' (voorkant) en 'verso' (achterkant), bijvoorbeeld:

¹⁵ Van Mander 1604, 66v.

Bij de verwijzing naar tekstfragmenten uit oude publicaties en bronnen zoals de Bijbel noteer je na de titel het desbetreffende deel-, hoofdstuk- of boeknummer en de vers- of regelnummer(s), bijvoorbeeld:

¹⁶ De Bijbel, Genesis 39:8-9.

¹⁷ Ovidius, boek III, r. 155-255 (Diana en Actaeon).

PUBLICATIES OP INTERNET

Sommige internetpublicaties hanteren geen paginanummers. Dan kun je volstaan met auteur en jaartal, en eventueel een paragraafnummer (§), bijvoorbeeld:

¹⁸ Marshall 1998, §5.

Wanneer er geen auteur bekend is, volstaan website en jaartal. Bij online databases en sommige online naslagwerken kan de naam van de database en het lemma volstaan, bijvoorbeeld:

¹⁹ *LORD OF THE RINGS OFFICIAL MOVIE WEBSITE*, 2003.

²⁰ Wikipedia (Engels), 'The Hitchhiker's Guide to the Galaxy'.

AFBEELDINGEN

Een aparte lijst van gebruikte afbeeldingen is niet nodig als de bijschriften maar zo volledig mogelijk zijn. Naar afbeeldingen verwijs je in de lopende tekst door op een geschikte plaats in de zin, of liever aan het eind van de zin, een verwijzing '(afb. 1)' in te voegen. Bij de desbetreffende afbeelding staat dan opnieuw 'Afb. 1.', en, in het geval van:

kunstwerken:

1. voor- en achternaam van de maker,
2. titel van het object in cursief en volgens de hoofdletterconventies van de gebruikte taal¹⁶,
3. het jaartal (of een zo precies mogelijke datering),
4. materiaal en/of techniek,
5. afmetingen (hoogte x breedte (x diepte)),
6. de naam van de huidige eigenaar/collectie/verblijfplaats,
7. de locatie van de huidige eigenaar/collectie/verblijfplaats (meestal stad), en
8. tussen haakjes de herkomst van de gebruikte afbeelding, zo mogelijk de maker van de foto en/of de rechthebbenden, bijvoorbeeld:

- Afb. 1. Peter Paul Rubens, *Suzanne Fourmont*, ca. 1620-25, olieverf op paneel, 79 x 54 cm, The National Gallery, Londen (foto: Mauritio Jalil uit Held 1980, p. 17).
- Afb. 2. Cornelis Anthonisz., *Vogelvluchtk kaart van Amsterdam*, 1544, 700 x 720 mm (foto: Amsterdam Museum, Amsterdam).
- Afb. 3. Auke de Vries, *Zonder titel*, 1986, metaal, 350 x 550 x 120 cm, Museum voor Hedendaagse Kunst, Gent (<<http://www.aukedevries.nl/sculpturen>> [3 juni 2009]).

gebouwen:

Bij afbeeldingen van gebouwen wordt in de regel het volgende genoteerd: Architect, naam van het gebouw (niet cursief), jaartal, plaats (herkomst en jaartal van de foto), bijvoorbeeld:

- Afb. 4. Hendrik Petrus Berlage, *Koopmansbeurs* (bijgenaamd 'De beurs van Berlage'), 1989-1903, Amsterdam (foto: auteur, december 2012).

design:

Bij afbeeldingen van objecten op het gebied van vormgeving en design e.d. vermeld je de naam van de ontwerper, dan het type object en/of de naam of titel als die er is, dan jaar en indien bekend de naam van de uitvoerder en/of producent, de techniek, afmetingen en huidige verblijfplaats, en tussen haakjes de herkomst van de gebruikte afbeelding, bijvoorbeeld:

- Afb. 5. Jan van Toorn, affiche voor de tentoonstelling *Mens en omgeving*, 1984, gedrukt door Steendrukkerij De Jong, Hilversum, offset, 61 x 88 cm, Museum De Beyerd, Breda (foto: google images).
- Afb. 6. Poul Henningsen, hanglamp *Artisjok (Artichoke)*, 1958, Louis Poulsen Company (Kopenhagen), koper, h 69 cm, Ø 84 cm (Raizman 2010, afb. 11.32).
- Afb. 7. Claire McCardell, *Avondjurk*, 1950, Townley Frocks Inc., New York, zijde, met label 'clairemccardell clothes / by townley', Metropolitan Museum of Art, New York, inv.nr C.I.58.49a en b (foto: Metropolitan Museum of Art, New York).
- Afb. 8. Leo Burnett Company (V.S.), advertentie voor *Pillsbury Cake Mixes*, 1950 (foto: Watkins 1959, p. 211).

¹⁶ Zie noot 5.

audiovisueel:

Bij afbeeldingen ontleend aan films, documentaires, tv-series, games e.d. wordt eerst aangegeven of het gaat om een 'still' (een door de producent geselecteerd beeld) of een 'capture' (een zelf gekozen fragment). Daarna volgen titel en jaar volgens de eerder beschreven conventies, gevolgd door andere relevante informatie en een fotoverantwoording tussen haakjes, bijvoorbeeld:

- Afb. 9. Still uit GAINSBURG (*VIE HÉROÏQUE*) (2010), met Laetitia Casta als Brigitte Bardot en Eric Elmosnino als Serge Gainsbourg (foto: *De Volkskrant*, 18 maart 2010).
- Afb. 10. Capture uit GLADIATOR (2000), chapter XXVII: Lucilla buigt zich over de gesneuvelde Maximus.
- Afb. 11. Capture uit *ASSASSIN'S CREED II* (2009), Mission 24 Fox Hunt "rendez-vous"-plaatsen zijn aangegeven door oplichtende cirkels.

andere:

Daarnaast zijn er nog tal van andere mogelijkheden, zoals afbeeldingen van pagina's uit boeken die dan ook in de bibliografie moeten worden opgenomen:

- Afb. 12. Illustratie uit C.G. Jung (red.), *Man and his Symbols* (Londen 1964).
- Afb. 13. Twee pagina's uit Adolf Dresler, *Deutsche Kunst und Entartete Kunst* (München 1938), met links Ernst Ludwig Kirchner, *Bauernmahlzeit* van 1919 en rechts Thomas Baumgartner, *Bauern beim Essen* uit 1937.
- Afb. 14. Christopher Dresser, *Leaves and Flowers from Nature*, kleurenlithografie, 33,7 x 22,5 cm, illustratie nr 8 uit Owen Jones, *The Grammar of Ornament*, 1856 (foto: Raizman 2010, afb. 6.1).

Aangezien kwesties van beeldrecht van steeds groter belang worden, is het belangrijk de bron van een afbeelding te vermelden. Zie hierover ook de werkbank Academische Vaardigheden:

http://www2.let.vu.nl/werkbanken/acva/verwijzen/beeldmateriaal/verwijzen_beeldmateriaal_introductie.php .